

**O'ZBEK TILIDA JINS TUSHUNCHASI VA UNING
IFODALANISH USULLARI.**

**Понятие гендера и его выражение в языке
Узбекистана.**

**THE CONCEPT OF GENDER AND ITS EXPRESSION IN THE
UZBEKISTAN LANGUAGE.**

Yusupova Nilufar Ilxam qizi –

Urganch innovatsion universiteti magistranti

Юсупова Нилуфар Ильхам кызы – магистрантка

Ургенчского инновационного университета

Yusupova Nilufar Ilxam qizi – master's student of Urgench

Innovative University

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida jins semasining ifodalanish usullari tahlil qilinadi. Unda jins kategoriyasining leksik, morfologik va sintaktik vositalar orqali ifodalanish xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, o'zbek tilidagi jins ifodasi ingliz, rus va turk tillari bilan qiyosiy jihatdan ko'rib chiqilgan. Tadqiqot davomida tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va struktural metodlardan foydalanilgan. Natijada o'zbek tilida jins semasi ko'proq leksik va so'z yasovchi vositalar orqali ifodalanishi, grammatik jihatdan esa kam markirovkalanganligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: jins semasi, leksik vositalar, morfologik vositalar, sintaktik vositalar, gender lingvistikasi, so'z yasash, qo'shimchalar, qiyosiy tahlil, o'zbek tili, semantika

Аннотация. В данной статье анализируются методы выражения семантики рода в узбекском языке. Выделяются особенности выражения категории рода лексическими, морфологическими и синтаксическими средствами. Также рассматривается выражение рода в узбекском языке в сравнении с английским, русским и турецким языками. В ходе исследования использовались описательные, сравнительно-исторические и структурные методы. В результате установлено, что в узбекском языке семантика рода выражается преимущественно лексическими и словообразовательными средствами и в меньшей степени маркируется грамматически.

Ключевые слова: род сема, лексические средства, морфологические средства, синтаксические средства, гендерная лингвистика, словообразование, суффиксы, сравнительный анализ, узбекский язык, семантика

Abstract. This article analyzes the methods of expressing gender semantics in the Uzbek language. It highlights the features of expressing the gender category through lexical, morphological and syntactic means. Also, the expression of gender in the Uzbek language is considered in comparison with English, Russian and Turkish. Descriptive, comparative-historical and structural methods were used during the study. As a result, it was found that in the Uzbek language, gender semantics is expressed more through lexical and word-forming means, and is less marked grammatically.

Keywords: genus sema, lexical means, morphological means, syntactic means, gender linguistics, word formation, suffixes, comparative analysis, Uzbek language, semantics

O'zbek tilida jinsning leksik-semantik ifodalanish usullari

Jins tushunchasi tilshunoslikning muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Jins semasi tilning turli sathlarida, xususan, leksik, morfologik va

sintaktik sathlarda o'z ifodasini topadi.¹ O'zbek tili ham bundan mustasno emas. O'zbek tilida jins tushunchasining ifodalanishi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu mavzu tilshunoslar tomonidan keng o'rganilgan.

Ushbu tadqiqotda o'zbek tilida jins semasining leksik-semantik ifodalanish usullarini yoritishni ham o'z oldimizga maqsad qilib oldik. Ishimizda jins semasining o'zbek tilidagi ifodalanish usullari tahlil qilinib, ularning semantik xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, o'zbek tilidagi jins ifodasining boshqa tillar bilan qiyosiy jihatlari ham ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va struktural tahlil metodlaridan foydalanildi. Jins semasining o'zbek tilidagi ifodalanish usullarini o'rganish uchun ilmiy manbalar, lug'atlar va badiiy adabiyotlardan foydalanildi. O'zbek tilida jins tushunchasining ifodalanishi bo'yicha Sh. Shoabdurahmonov, A. Hojiyev, B. Mengliyev kabi olimlarning tadqiqotlari tahlil qilindi.² Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida jins semasining ifodalanishi turli leksik, morfologik va sintaktik vositalar orqali amalga oshiriladi. Leksik jihatdan jins semasi alohida so'zlar, jumladan, ot va sifatlar orqali ifodalanadi. Morfologik jihatdan esa jins ma'nosi so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi. Sintaktik vositalar, xususan, so'z birikmalari va gaplar tarkibida ham jins semasining ifodalanishi kuzatiladi.

Shu bilan birga, o'zbek tilidagi jins ifodasining o'ziga xos jihatlari ham mavjud bo'lib, ular boshqa tillar bilan qiyoslanganda yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, ingliz tilida jins kategoriyasi artikllar orqali ham ifodalansa, o'zbek tilida bunday grammatik vositalar mavjud emas. Shuningdek, o'zbek tilida

¹ Abdurahmonov, G., & Shukurov, Sh. (1973). O'zbek tili grammatikasi. I tom. Toshkent: Fan.

² Shoabdurahmonov, Sh., Asqarova, M., Hojiyev, A., Rasulov, I., & Doniyorov, X. (1980). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi., Hojiyev, A. (2002). O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. Toshkent: O'qituvchi., Mengliyev, B. (2018). Hozirgi o'zbek tili. Toshkent: Tafakkur bo'stoni.

ayrim soʻzlarda jins semasi mazmunan ifodalansa-da, shakliy jihatdan marked boʻlmasligi mumkin.³

Oʻrganishlarimiz davomida oʻzbek tilining boy lugʻat tarkibi va grammatik qurilishidan kelib chiqib, jins semasining ifodalanish usullari atroflicha tahlil qilinadi. Bunda jins tushunchasining leksik, morfologik va sintaktik vositalardagi ifodasiga alohida eʼtibor qaratiladi. Oʻzbek tilida jins semasining ifodalanish usullarini tadqiq etish natijasida quyidagi muhim jihatlar aniqlandi:

Leksik vositalar orqali jins semasining ifodalanishi: Oʻzbek tilida jins semasi koʻpincha alohida leksik birliklar orqali ifodalanadi. Bunda asosan ot va sifat soʻz turkumlariga mansub soʻzlar ishtirok etadi. Masalan, “erkak”, “ayol”, “xotin”, “qiz”, “yigit”, “amaki”, “amma”, “kampir”, “chol” kabi soʻzlar bevosita jins maʼnosini ifodalaydi. Bundan tashqari, “kuyov”, “kelin”, “ona”, “ota”, “uka”, “singil” kabi qarindoshlik terminlari ham jins semasini oʻzida aks ettiradi.

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar orqali jins semasining ifodalanishi: Oʻzbek tilida jins maʼnosi soʻz yasovchi ayrim qoʻshimchalar yordamida ham hosil qilinadi. Masalan, “-boy”, “-beka”, “-oy”, “-xon” kabi qoʻshimchalar ayol jinsiga oidlikni bildirsa, “-bek”, “-boy”, “-jon” kabi qoʻshimchalar erkak jinsiga oidlikni ifodalaydi. Misol uchun, “Gulnoraxon”, “Ozodaxon”, “Joʻrabek”, “Olimjon” kabi soʻzlarda jins semasi qoʻshimchalar orqali ifodalangan. Buni izohlash lozim

Sintaktik vositalar orqali jins semasining ifodalanishi: Jins semasi soʻz birikmalari va gap tarkibida ham oʻz ifodasini topadi. Bunda soʻzlarning oʻzaro munosabati va gap tarkibidagi oʻrni muhim rol oʻynaydi. Masalan, “sotuvchi yigit”, “qoʻshni qiz”, “vatandosh opa” kabi soʻz birikmalarida jins maʼnosi hokim aʼzoda ifodalangan boʻlsa, “ayol doktor”, “yigit kishi”, “qiz bola” kabi

³ Qoʻchqortoyev, I. (1994). Oʻzbek tilida jins kategoriyasi. Toshkent: Fan.

soʻz birikmalarida tobe aʼzoda shaxsning jinsiga koʻra tasniflanishini kuzatishimiz mumkin, demak jinsni ifodalovchi semantik birliklar oʻzaro boshqa birliklar bilan, ayniqsa, shaxsni turli semantic guruhiga kiruvchi birliklar bilan munosabatga kirishib shaxsni jinsiga koʻra tavsiflovchi soʻz birikmalarini shakllantiradi.

Oʻzbek tilidagi jins ifodasining oʻziga xos jihatlari: Oʻzbek tilida jins semasi ayrim hollarda maxsus grammatik vositalar ishtirokisiz, mazmuniy jihatdan ifodalanishi mumkin. Masalan, “adib”, “dohiy”, “vazir”, “novvoy” kabi soʻzlar koʻpincha erkak jinsiga oid shaxslarni bildirsa-da, grammatik jihatdan jins koʻrsatkichlari ishtirok etmaydi. Shu bilan birga, oʻzbek tilida jins kategoriyasi tabiat bilan bogʻliq holda ham ifodalanadi, masalan, “quyosh” erkak jinsiga, “oy” ayol jinsiga mansub sifatida qabul qilinadi.

Olingan natijalar shuni koʻrsatadiki, oʻzbek tilida jins semasi turli leksik, morfologik va sintaktik vositalar orqali ifodalanadi. Leksik birliklar, xususan, otlar va sifatlar jins maʼnosini bevosita ifodalashda asosiy rol oʻynaydi. Bu kabi soʻzlar oʻz semantikasida jins belgisini aks ettiradi va kontekstda aniq jins maʼnosini realizatsiya qiladi.

Shu bilan birga, jins semasining ifodalanishida qoʻshimchalarning ham oʻrni beqiyos. Oʻzbek tilidagi “-beka”, “-xon”, “-oy” kabi qoʻshimchalar ayol jinsini, “-bek”, “-jon” “-boy” kabi qoʻshimchalar esa erkak jinsini belgilovchi otlarga qoʻshiladi va “Oybek”, “Oyxon” ismlar tarkibida aynan jins kategoriyasini reallashtirishda xizmat qiladi. Bu kabi qoʻshimchalar yordamida ismlardagi jins semasi konkretlashadi va atoqli otlar, anytroponimlarning shakllanishida xizmat qiladi.

Sintaktik jihatdan esa jins semasi soʻz birikmalari va gap tarkibida ham namoyon boʻladi. Soʻz birikmalari tarkibidagi hokim yoki tobe aʼzo orqali kommunikantlar orasidagi munosabatda jins semasining ahamiyati mavjudligida bu kabi soʻz birikmalariga ehtiyoj seziladi. Bundan tashqari, jins semasi gap tarkibida ham maʼlum bir gap boʻlagi vazifasini bajaradi. Har

qanday birlik nutqda voqelanishi orqali unda qandaydir maqsad yoki pragmatika borligi anglashiladi. Bundan kelib chiqadiki, jins semaasining nutqda voqealanishi uning pragmatikasini ko'rsatadi.

Izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida jins kategoriyasi maxsus grammatik vositalar ishtirokisiz, mazmuniy jihatdan ham ifodalanishi mumkin. Ayrim so'zlar o'z semantikasida muayyan jins ma'nosini aks ettirsa-da, grammatik ko'rsatkichlarga ega emas. Bunday holat o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. O'zbek tilidagi jins ifodasini boshqa tillar, jumladan, ingliz tili bilan qiyoslash shuni ko'rsatadiki, har bir tilning o'ziga xos grammatik va leksik xususiyatlari mavjud. Ingliz tilida jins kategoriyasi artikllar, olmoshlar va boshqa grammatik vositalar orqali ham ifodalansa [5], o'zbek tilida bunday imkoniyatlar mavjud emas. Shu bilan birga, o'zbek tilida tabiat bilan bog'liq holda jins tushunchasining ifodalanishi ham o'ziga xos jihatlardan sanaladi.

O'zbek tilida jins semasi turli leksik, morfologik va sintaktik vositalar orqali ifodalanadi. Leksik birliklar, ayrim qo'shimchalar va sintaktik konstruktsiyalar jins ma'nosini realizatsiya qilishda muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilidagi jins ifodasining o'ziga xos jihatlari mavjud bo'lib, ular boshqa tillar bilan qiyosiy o'rganilganda yaqqol namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida jins kategoriyasini yanada chuqurroq o'rganish va uning ifodalanish usullarini tahlil qilishda ahamiyatga ega.

Quyida o'zbek tili va boshqa ayrim tillar, jumladan, ingliz, rus va turk tillaridagi jins kategoriyasining ifodalanishi borasidagi qiyosiy tahlilni keltiramiz.

Avvalo, ingliz tili misolida ko'radigan bo'lsak, unda jins kategoriyasi aniq grammatik vositalar orqali ifodalanadi. Ingliz tilida artikllar jins ma'nosini farqlashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, "the actor" (erkak aktyor) va "the actress" (ayol aktyor) so'z birikmalari jins jihatidan farqlanadi. Shuningdek, ingliz tilida olmoshlar ham jins ma'nosini ifodalaydi: "he" (u, erkak), "she" (u,

ayol), “it” (u, jinsiz). O‘zbek tilida esa bunday grammatik vositalar mavjud emas va jins semasi asosan leksik hamda so‘z yasovchi qo‘shimchalar orqali ifodalanadi.

Rus tilida ham jins kategoriyasi grammatik jihatdan aniq ko‘rsatkichlarga ega. Otlardagi rod kategoriyasi jins ma‘nosini ifodalashda asosiy rol o‘ynaydi. Masalan, “uchitel” (o‘qituvchi, erkak), “uchitel’nitsa” (o‘qituvchi, ayol) so‘zlari jins jihatidan farqlanadi.⁴ Rus tilidagi rod qo‘shimchalari o‘zbek tilidagi so‘z yasovchi qo‘shimchalarga o‘xshash vazifani bajaradi. Shu bilan birga, rus tilida sifatlar va fe‘llar ham rod kategoriyasiga ko‘ra tuslanadi va shaxsning jinsini aniqlashda ishtirok etadi.

Turk tilida esa jins kategoriyasi o‘zbek tiliga nisbatan yaqinroq xususiyatlarga ega. Turk tilida ham jins semasi, asosan, leksik birliklar orqali ifodalanadi. Masalan, “adam” (erkak), “kadın” (ayol), “o‘g‘lan” (o‘g‘il bola), “kız” (qiz bola) kabi so‘zlar bevosita jins ma‘nosini bildiradi. Shuningdek, turk tilida ham ayrim so‘z yasovchi qo‘shimchalar jins ma‘nosini hosil qilishda ishtirok etadi, masalan, “-e” qo‘shimchasi ayol jinsiga oidlikni bildiradi: “öğretmen” (o‘qituvchi), “öğretmene” (o‘qituvchi ayol).

Yuqoridagi qiyosiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, har bir til o‘zining grammatik va leksik tizimiga ko‘ra jins kategoriyasini turlicha ifodalaydi. Ayrim tillarda jins semasi grammatik jihatdan aniq ko‘rsatkichlarga ega bo‘lsa, boshqalarida u leksik vositalar orqali realizatsiya qilinadi. O‘zbek tilida jins semasining ifodalanishi, asosan, leksik va so‘z yasovchi vositalar orqali amalga oshirilsa-da, sintaktik jihatdan ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

O‘zbek tilida jins kategoriyasining ifodalanishini tadqiq etishda uning boshqa grammatik kategoriyalar, xususan, shaxs va son kategoriyalari bilan o‘zaro aloqasini ham hisobga olish lozim. Ayrim hollarda jins ma‘nosi shaxs va son ma‘nolari bilan birgalikda realizatsiya qilinadi. Masalan, “u keldi”

⁴ Розенталь, Д. Э., & Теленкова, М. А. (1976). Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва: Просвещение.

gapida “u” olmoshi shaxs, son va jins ma’nolarini ifodalashi mumkin. Kontekstga ko‘ra “u” ayol yoki erkak shaxsni bildirishi mumkin. Shuningdek, fe’llardagi shaxs-son qo‘shimchalari ham ba’zan jins ma’nosini aniqlashtirishda ishtirok etadi.

Jins semasining o‘zbek tilidagi ifodalanishini tahlil qilishda uning nutq jarayonidagi ahamiyatini ham e’tiborga olish zarur. Jins kategoriyasi nutqiy muloqotda muhim rol o‘ynaydi, chunki u nutq ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlarini belgilashda ishtirok etadi. Suhbatdoshlarning jinsi, yoshi va ijtimoiy mavqeyiga ko‘ra muomala shakllari tanlanadi. Masalan, ayol kishiga nisbatan hurmat yoki erkalash ma’nosini ifodalash uchun “-xon”, “-oy” kabi qo‘shimchalardan foydalaniladi.

Shu bilan birga, adabiy til va shevalar o‘rtasidagi farqlar ham jins semasining ifodalanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Adabiy tilda jins kategoriyasi, asosan, umumiy qabul qilingan me’yorlar asosida ifodalansa, shevalarda esa mahalliy xususiyatlar ko‘proq namoyon bo‘ladi. Masalan, ayrim shevalarda erkak va ayol jinsini farqlash uchun o‘ziga xos so‘zlar yoki qo‘shimchalar ishlatilishi mumkin.

Jins semasining o‘zbek tilidagi ifodalanish usullarini tadqiq etish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Tilning lug‘at tarkibini boyitish, nutq madaniyatini yuksaltirish va tarjima jarayonida gender xususiyatlarni hisobga olish uchun bu mavzuni atroflicha o‘rganish talab etiladi. Shuningdek, chet tillarni o‘qitishda ham o‘zbek tilidagi jins kategoriyasining ifodalanish usullarini bilish muhim sanaladi.⁵

Jins semasi tilning muhim kategoriyalaridan biri bo‘lib, u o‘zbek tilida ham o‘ziga xos usullar orqali ifodalanadi. Ushbu tadqiqotda o‘zbek tilidagi jins semasining ifodalanish usullari atroflicha tahlil qilindi va quyidagi xulosalarga kelindi:

⁵ Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, G., Qurbonova, M., Yunusova, Z., & Abuzalova, M. (2009). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiya.

O'zbek tilidagi jins semasining ifodalanish usullari

<p>O'zbek tilida jins semasi leksik, morfologik va sintaktik vositalar orqali ifodalanadi</p>	<p>Leksik jihatdan ot va sifat so'z turkumlariga mansub so'zlar jins ma'nosini bevosita ifodalasa, morfologik jihatdan so'z yasovchi qo'shimchalar jins ma'nosini hosil qilishda ishtirok etadi. Sintaktik vositalar esa so'z birikmalari va gap tarkibida jins semasini realizatsiya qiladi</p>
<p>O'zbek tilidagi Ba'zi qo'shimchalar erkak jinsiga oidlikni ifodalaydi</p>	<p>O'zbek tilidagi “-beka”, “-oy”, “-xon” kabi qo'shimchalar ayol jinsiga oidlikni bildirsa, “-bek”, “-boy”, “-jon” kabi qo'shimchalar erkak jinsiga oidlikni ifodalaydi. Bu kabi qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar yasalishi va ularning jins semasi aniqlanishi mumkin.</p>
<p>O'zbek tilida jins kategoriyasi ba'zan maxsus grammatik ko'rsatkichlarsiz, mazmuniy jihatdan ham ifodalanishi mumkin</p>	<p>Ayrim so'zlar o'z semantikasida muayyan jins ma'nosini aks ettirsa-da, grammatik jihatdan belgilangan bo'lmasligi mumkin. Bu o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir</p>

1.1. Jadval.

Jins semasining o'zbek tilidagi ifodalanishi boshqa tillar, jumladan, ingliz, rus va turk tillari bilan qiyosiy o'rganilganda, har bir tilning o'ziga xos

grammatik va leksik xususiyatlari mavjudligi aniqlandi. Ingliz va rus tillarida jins kategoriyasi aniq grammatik vositalar orqali ifodalansa, turk tilida esa o'zbek tiliga o'xshash tarzda ko'proq leksik vositalar ishtirok etadi.

O'zbek tilida jins kategoriyasi shaxs va son kategoriyalari bilan o'zaro aloqada bo'lishi mumkin. Ba'zi hollarda jins ma'nosi shaxs va son ma'nolari bilan birgalikda ifodalanadi.⁶ Shuningdek, fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari ham jins ma'nosini aniqlashtirishda ishtirok etishi mumkin. Jins semasining o'zbek tilidagi ifodalanishi nutqiy muloqot jarayonida muhim rol o'ynaydi. Nutq ishtirokchilarining jinsi, yoshi va ijtimoiy mavqeyiga ko'ra muomala shakllari tanlanadi. Shu bilan birga, adabiy til va shevalar o'rtasidagi farqlar ham jins semasining ifodalanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Jins semasining o'zbek tilidagi ifodalanish usullarini tadqiq etish tilshunoslikning nazariy va amaliy jihatlariga doir muhim ma'lumotlar beradi. Ushbu mavzuni o'rganish tilning lug'at tarkibini boyitish, nutq madaniyatini yuksaltirish va tarjima jarayonida gender xususiyatlarni hisobga olish imkonini beradi. Jins semasining o'zbek tilidagi ifodalanishi murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u tilning leksik, morfologik va sintaktik sathlarida o'z aksini topadi. O'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari va boshqa tillar bilan qiyosiy tahlillar jins kategoriyasining ifodalanishidagi rang-baranglikni ko'rsatadi. Tilshunoslikda bu mavzuni yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun keng imkoniyatlar mavjud.

Tadqiqot davomida jins semasining o'zbek tilidagi ifodalanish usullari haqida atroflicha ma'lumotlar to'plandi va tahlil qilindi. Biroq, mavzuning murakkabligi va ko'p qirraliligi bois, kelajakda bu yo'nalishda yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borish talab etiladi. Xususan, jins kategoriyasining o'zbek tilining turli dialektlari va shevalaridagi ifodalanishini o'rganish,

⁶ Ne'matov, H., & Rasulov, R. (1995). O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent: O'qituvchi.

shuningdek, tarixiy-qiyosiy tahlillar o'tkazish tilshunoslik fanining istiqbolli vazifalaridan sanaladi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida gender masalalarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, ushbu ishning xulosalari chet tili sifatida o'zbek tilini o'qitishda ham amaliy ahamiyatga ega. Jins semasining ifodalanish usullarini bilish til o'rganuvchilarga o'zbek tilining grammatik va leksik xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida jins semasining ifodalanish usullari xilma-xil va serqirra bo'lib, ular tilning leksik, morfologik va sintaktik sathlarida o'z aksini topadi. Ushbu tadqiqot o'zbek tilshunosligida gender lingvistikasining rivojlanishiga o'z hissasini qo'shadi va kelajakda yanada keng qamrovli izlanishlarga zamin yaratadi.